

Yulia Gradszkova & Asztalos Morell Ildikó szerk. *Gendering Postsocialism. Old Legacies and New Hierarchies*. London: Routledge, 2018. 246 oldal. ISBN: 978-1-138-29606-0.

A Yulia Gradszkova és Asztalos Morell Ildikó által szerkesztett kötet arra vállalkozik, hogy egy metszetszemléletű áttekintést nyújtson a volt szocialista államok (azaz a szovjet megszállás és/vagy befolyás alatt álló) a szocialista állam felszámolása óta eltelt közel harminc évben végbement változásokról nem csak időben, de térben is. A szociológia területén íródott kötet abból a megállapításból indul ki, hogy a posztszocialista országok (Kelet-Európa és Eurázsia országai) egyszerre szeretnék nosztalgikus módon visszaállítani a hagyományosnak számító, monokulturális, nacionalista egyén alapú társadalmat, miközben ezzel egy időben a huszonegyedik századi sokszínű globális piacra igyekeznek betörni. A kötet hívszava az átmenet, azaz a kortárs problémákat a Szovjetunió idején fennálló helyzethez képest vizsgálja. A kötet elsősorban az átmenetnek azokat a változási folyamatait igyekszik bemutatni, amelyek a női és férfi nemi szerepeket érintik, rendezik újra. Hogyan változott a férfiasnak tartott szakmákban a nők aránya? Milyen lehetőségei vannak az érzékenyítésnek, a nőjogi mozgalmaknak, a kisebbségeknek? Hogyan vannak befolyással a gazdaságra a társadalmi szerepekben bekövetkezett változások? Hogyan változott az anyaság, az idősgondozás, az oktatás, a privát szféra megítélése?

A kiadványt a 2015-ben, Japánban megrendezett ICCEES (Közép- és Kelet-Európai Tanulmányok Nemzetközi Tanácsa) kongresszus inspirálta. A kötet szerzői különböző európai és ázsiai országokból származnak, akik a társadalmi nemek kérdéskörét érintő témákat minél szélesebb palettán igyekeztek bemutatni. Maguk a szerzők is olyan kutatók, akik egyszerre tartoznak több országba, több kultúrába, egyfajta úgynevezett „posztszocialista globalitást” képviselnek. A kötet ki is emeli, hogy szerkesztői, Yulia Gradszkova és Asztalos Morell Ildikó különböző országokban, Magyarországon, Kanadában, Svédországban és Oroszországban folytattak tanulmányokat, ezzel is alátámasztva az ígéretet, hogy a kötet multikulturális és nemzetközi nézőpontból készült.

A kötet fejezetei esettanulmányok, szám szerint tizennégy, melyek interjúkon, statisztikai adatokon, személyes dokumentumokon (memoárok, blogposztok, személyes interjúk), illetve jogi szövegeken alapulnak. A szerkesztők azért választották a posztszocializmust a kötet fókuszpontjának, mivel érvelésük szerint megközelítésük szociológiai természetű, nem politikai-ideológiai. Ez utóbbi esetben a posztkommunista jelző lenne a megfelelő

választás számukra. Szívesen láttam volna azonban a posztszocializmus, mint fogalom kritikai vizsgálatát, hiszen az nem csak a volt Szovjetunió és szövetségi rendszerébe kényszerült országainak átfogó geopolitikai neve lehet, az 'egybetartozás' átformálódásának politikai, ideológiai, szociális vonzatai vannak, a fogalom nem csak a szovjet rendszertől való elrugaszkodást, hanem komplexebb elméleti distinkciókat is feltételezne.

A tizennégy tanulmányt egyedül a posztszocialista államberendezkedés köti össze, mint a vizsgált jelenségek helyszíne, ezen túl viszont mind más-más elemét vizsgálják a társadalmi nemhez kötött szerepeknek és elvárásoknak. Ezért röviden bemutatnám a tanulmányok fő témáját és érvelését. A tizennégy tanulmányból kettő foglalkozik közvetlenül Magyarországgal, így a kötet általános ismertetése mellett ezt a két tanulmányt szeretném részletesebben is ismertetni.

A kötet az előszón és a szerkesztők által jegyzett, a kötetet kontextusba helyező bevezető tanulmányon felül négy részből áll. Az első blokk a földrajzi megközelítést helyezi a középpontba. A bevezető úgy érvel, hogy a berlini fal leomlása után egy határmentes világot képzeltek el az emberek, azonban ez túlzott optimizmusnak bizonyult, mivel újabb bináris határok jöttek létre: az EU országok és a maradék, a volt Szovjetunió újrarendeződt „szegény” és „gazdag” országai között; illetve új konfliktuszónák alakultak ki a volt Jugoszlávia, Közép-Ázsia és a Kaukázus területein, melyeket a posztszocialista gazdasági szakadékok csak tovább növeltek. A blokk első tanulmánya így posztkoloniális elméletek mentén igyekszik kritikusan megvizsgálni egy svéd adományozó szervezet és bosznia-hercegovinai női aktivisták kapcsolatát. Sanela Bajramović Jusufbegović érvelése szerint, habár a svéd szervezet jó szándékkal nyújtott segítsége elvitathatatlan, a kapcsolatot beárnyékolta többek között Bosznia-Hercegovina háború utáni, posztszocialista helyzete, az ehhez kötődő sztereotípiák és ideológiák. A Noriko Igarashi által írt következő tanulmány az oroszországi idősgondozást helyezi fókuszba. A Szovjetunió ideje alatt hivatalos idősgondozás nem létezett a nyugdíjrendszeren és bentlakásos intézményeken kívül. Habár ez ma már törvény által szabályozott és látszólag jól körül határolt, a tevékenység a gyakorlatban a család nőtagjaira hárul. Ezt igyeksenek feloldani bevándorló nők foglalkoztatásával. A gazdaságilag kevésbé fejlett posztszocialista országokból Oroszországba érkező idősgondozóként elhelyezkedő nők, akik a Szovjetunió alatt „szocialista testvéreként” voltak számon tartva, most új, a nők között erősen hierarchikus helyzetben találják magukat: etnicizálódnak. A migráció problémás kérdés Oroszországban, ami összetetten nehéz helyzetet teremt a nők számára. Li Bennich-Björkman tanulmánya zárja a földrajzi megközelítésű blokkot, mely a grúz és az örmény elit felfogását tárja fel a nemek közti egyenlőséggel kapcsolatosan. A tanulmány úgy érvel, hogy

bár mindkét ország erősen militáns, Örményország, Oroszországgal keresvén kapcsolatokat, elitjének viszonyulása a nemek közti egyenlőséghez nem változott, míg Grúzia Európai Unióval való szimpatizálása miatt a vezető réteg lassan, de biztosan formálja át ezzel kapcsolatos véleményét, és a fiatalabb generáció az egyenlőségre való törekvést támogatja.

A második rész témája a neoliberais irányítás és a „vállalkozói én” társadalmi neme. A rész bevezetőjében a szerkesztők hangsúlyozzák, hogy a neoliberais irányítási technikák vizsgálata különösen fontos, amikor a posztoszocialista terek társadalmi nem-alapú normáiról beszélünk. Ez hatással van a munka, a család, az ápolás és a szabadidő tereire és elvárásaira is. Ez a piacialapú, neoliberais közeg egy új, úgynevezett „vállalkozói ént” igényel, aki a szocialista múlt eltűzött közösegialapú szerveződésével szembe menve egyszerre termelő és fogyasztó, illetve teszi mindezt önmagára támaszkodva és teljes megelegetettséggel. Yulia Mikhailova tanulmánya két, az 1990-es években Japánban hoszteszként dolgozó orosz nő publikált életrajza alapján mutatja be, hogyan dolgozták fel a morálishan megkérdőjelezhető munkájuk hatásait és hogyan építették fel újra magukban a tiszteletreméltóság érzését – azaz, habár az önmegvalósítás új lehetőségei nyíltak meg számukra, a patriarchális berendezkedés hatása mégis megnehezítette az öngondoskodáshoz vezető utat. Artūras Tereškinas szövege a litván munkanélküli férfiak maszkulinitás-gyakorlatait vizsgálja. Azt elemzi, hogyan faragnak sikertörténeteket az életükből a hagyományos maszkulin szerepek figyelmen kívül hagyásával, s teremtik meg az új ideális maszkulin identitást maguknak. Olena Strelnyk arról ír, hogy az ukrán nők munkapiaci elhelyezkedését beárnyékolja az anyaság alapú identitástudat, illetve a munka és az élet egyensúlya megteremtésének nehézségei. Strelnyk „időéhínségnek” nevezi ezt az állapotot, és megállapítja, hogy (a többi posztoszocialista országhoz hasonlóan) a munkaerőpiaci részvétel támogatása helyett az anyaságra való ösztönzés kerül előtérbe a politikai- és közbeszédben.

Ebben a blokkban találjuk Asztalos Morell Ildikó tanulmányát is, melynek címe *Roma nők civil szervezeteinek ágenciája Magyarország marginalizált, vidéki önkormányzataiban*. Asztalos Morell egy olyan csoportot választott elemzése tárgyául, amely többszörösen hátrányos helyzetben van: vidékiként, kisebbségiként, ráadásul nőként politikai hangjuk szinte észrevehetetlennek tűnik. A tanulmány a Borsodi Roma Nők Egyesülete tagjaival készült interjúkon alapszik. Ez az egyesület igyekszik válaszokat találni a szociális és helyi alapú egyenlőtlenségekre, a közmunkaprogram kihívásaira. Asztalos Morell megállapítja, hogy a rendszerváltás legnagyobb vesztesei a romák voltak, mivel a gazdaság strukturális átalakulása következtében foglalkoztatottságuk javarészt megszűnt, így Magyarországon a szegénységi kérdés elsősorban roma kérdés, nem is beszélve a roma nőket érő családi

juttatásokkal és gyermekvállalási kedvvel kapcsolatos előítéletes támadásokról. Az Egyesület több fronton is igyekszik segíteni a nőket. A gyermekgondozási létesítmények nemcsak lehetőséget biztosítanak a nőknek, hogy munkát tudjanak vállalni, hanem egyúttal munkahelyet is teremtenek. Ráadásul ezek nem csak romák számára nyitottak, így az egyesület hidat teremt az etnikumok között, erősíti a bizalmat, köteleket épít, ez pedig kapcsolati tőkét biztosít a nők számára, feloldva a kulturális és diszkurzív egyenlőtlenségeket a különböző háttérű nők között. Természetesen sok kihívással is szembe kell néznie az Egyesületnek, egyrészt a roma férfiak részéről, másrészt több roma civil szervezettől, akiknek kevesebb lehetőségük van az Európai Unió források megpályázására és irányítására, ami rávilágít a civil társadalom gyengeségeire is.

A harmadik rész az államszocializmus által a térségre hagyományozott normák állhatatosságát mutatja be. A szerzők érvelése szerint a manapság megjelenő posztszocialista fejlesztések gyökerei az államszocialista korszak nemi elvárásaiban keresendők. Az államszocialista időszak egyaránt zökkeneteket ki és állította helyre a patriarchális normákat különböző intézmények és felfogások formájában, ezt pedig a helyükön kialakult nemzetállamok sem csinálták másként. Radmila Švaričková Slabáková tanulmánya ezt az újra rendeződést cseh nők különböző korszakokból származó memoárjainak vizsgálatával igyekszik bemutatni. Elsősorban a személyes terekre fókuszálva a tanulmány kimutatja, hogy az idősebb cseh nők esszencialista hozzáállást mutatnak a házasság, a családi élet és a házimunka felosztásának szerepében, melyet a szerző a szocialista korszakból hiányzó megfelelő feminista közbeszéd hiányával magyaráz. Yulia Gradszkova hasonló témát vizsgál a lakhatás biztosításának nézőpontjából. Érvelése szerint a nők szerepeinek konzerválódása a megfizethető és jó minőségű lakhatás hiányának következménye, részben mivel a nőktől közvetítői szerepet várnak el a komplex, privilegizált bürokratikus rendszer és a család között. A rész harmadik tanulmányát Kuanysh Tastanbekova jegyzi, amely a kazah felsőoktatásban vizsgálja a nők arányát. A tanulmány szerint a nemzetközi mintára történt reformok és a külföldi támogatók ellenére a nők aránya nem emelkedett, melyet a radikális vallásosság, az autokrata vezetés, a szociális háló hiánya és a város-vidék ellentét növekedése is befolyásolhat.

A negyedik blokk címe posztszocialista társadalmak a piacosítás, a demokratizáció és a hagyományokhoz való visszatérés között. A posztszocialista országokról általánosan elmondható, hogy hagyományosnak tartott, az államszocialista időszak előtti nemi szerepekhez igyekeznek visszatérni, azaz a heteronormativitást, a vallásosságot és a nacionalizálódást integrálva – ezzel próbálva ellenállni a globális egyenlőtlenségekkel szemben. A rész első tanulmányában Renata Ingbrant a lengyel keresztény egyház

abortuszvítában betöltött szerepét állítja fókuszba. Az abortuszellenes törvény a hagyományosnak tartott nem szerepek visszaállításában kritikus szerepet játszott, amit Inbrant a lengyel identitás maszkulinizálódásaként nevez meg.

A negyedik blokkban található a másik magyarországi vonatkozású írás a kötetben, Szekeres Valéria tanulmánya, a *Nőket hátráltató tényezők a műszaki felsőoktatásban* címmel. Egy magyar egyetem női hallgatóinak tapasztalatait vizsgálja egyéni és fókuszcsoportos interjúk alapján. Szekeres tanulmánya kezdetén röviden áttekinti a nők arányának változását a műszaki felsőoktatásban a szocializmustól napjainkig. Bár manapság több női hallgató van műszaki pályán, mint a szocialista időszakban, még mindig kifejezetten alacsony a számuk. Noha az is kimutatható, hogy arányaiban több nőn szerzi meg a diplomát, az informatikai és a műszaki területeken mégis férfidominancia van. Ráadásul, azoknak a nőknek, akik sikeresen felvételt nyernek a műszaki felsőoktatás valamely területére, több kihívással is szembe kell nézniük. A megkérdezettek arról számolnak be, hogy habár gyerekkoruktól kezdve érdeklődést mutattak a műszaki területek iránt, többségüket igyekeztek elterelni a pályáról, mondván, hogy az nem „nőies”, nincs esélyük karriert építeni. Férfi hallgatótársaik gyakran tesznek rájuk udvariatlan megjegyzéseket, de vannak közöttük, akik támogatóan lépnek fel – a női hallgatók ráadásul internalizálják is a nőgyűlöletet. A professzorok esetében hasonló a helyzet: némelyik támogatja, bátorítja őket, azonban több felháborító, sztereotipizáló megjegyzést elevenítettek fel a megkérdezett hallgatók. Sőt, volt olyan hallgató is, aki arról számolt be, hogy akadt olyan tanár is, aki egyenesen a társadalom rendjének felborulását vizionálta a női hallgatók számának emelkedésében. Mivel a női hallgatók súlyosan kisebbségi helyzetben vannak, sokkal több a negatív tapasztalatuk, viszont ugyanebből az okból megvan az esélyük arra is, hogy sikeresek legyenek, mivel többségüket hajtja a bizonyítási vágy, ami, ironikusan, férfi hallgatótársaikra is ösztönző hatással lehet.

A kötet utolsó tanulmánya Roman Abramov, Elena Iarskaia-Smirnova, Denis Saltykov közös munkája. A tanulmány azt vizsgálja meg, hogyan változott az egészségügyi szakemberek (orvosok és ápolók) filmes reprezentációja a régi szovjet és az új posztszovjet orosz filmekben. Míg a régi rendszer filmjei mögött a propaganda, az autoritás hangsúlyozása és a férfi orvos-női ápoló sztereotípiák megerősítés állt, a kilencvenes évek filmjei posztfeminista jellegű üzenetet hordoztak a nők számára. Habár a női orvosok karrierjüket előtérbe helyezve sikeresek, a magánéletük „hiányosságai” miatt nem lehetnek boldogok. A kétezres évektől kezdve inkább a nyugati mintára készült sorozatok dominálnak, ahol bár egy lassú folyamat eredményeként megváltoztak a társadalmi nemekhez kötődő sztereotipikus ábrázolások, mégis a hozzájuk kötődő klisék gyakran előkerülnek.

Nőként és feministaként mindig öröm és érdekes számomra a nőikkel foglalkozó tanulmánykötetek olvasása. Ez úttal is izgalmas volt látni a társadalmi nemek megkülönböztetését a különböző posztszocialista társadalmakat. A tanulmányok ugyan változatosak témájukban, a kötet egésze mégsem érződik szétagoltnak, a négy rész alá rendezett esettanulmányok inkább elmélyítik a témát, s koherensen tárják fel a posztszocialista országokban végbement változásokat, lehetőséget adnak arra, hogy az érintett területek magyarországi megvalósulásait nemzetközi, ám a miénkhez hasonló, posztszocialista kontextusban vizsgáljuk.

Szarvas Réka
Szegedi Tudományegyetem